

Міжнародна наукова конференція в Сеулі «Примушування та погоджування: порівняльні дослідження «масової диктатури»» (Хан'янський університет, Сеул, Південна Корея, 24-26 жовтня 2003 р.)

Джі-Хюн Лім, Володимир Кравченко

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 6. – Харків; Київ: Критика, 2004. – С. 241-250.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПРИМУШУВАННЯ ТА ПОГОДЖУВАННЯ:
ПОРІВНЯЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
«МАСОВОЇ ДИКТАТУРИ»**

*(Хан'янський університет, Сеул, Південна Корея,
24 — 26 жовтня 2003 року).*

Яка різниця між домодерним деспотизмом і модерною диктатурою? Відповідь буде простою: деспотизм не потребує масової опори «знизу», в той час, як диктатура передбачає підтримку з боку мас. Це просте А+Б є висхідним пунктом проекту «масової диктатури». Модерна диктатура, незалежно від того, чи йдеться про фашизм, чи про сталінізм, одночасно потребує й виробляє ентузіазм та добровільну волю мас до ефективної мобілізації. У сучасній світовій системі взаємозалежності та конкуренції різних держав, диктатура «зверху» неспроможна конкурувати з жодним режимом, що має підтримку «знизу». Без широкої масової підтримки модель соціальної мобілізації буде коштувати надто дорого, що в кінцевому рахунку призведе до краху всієї системи. Поняття «масової диктатури» застосовується для того, щоб зрозуміти, як саме створюється й працює механізм добровільної мобілізації та участі мас у системі диктатури.

Перша міжнародна конференція з проблеми «масової диктатури», проведена в Хан'янському університеті в Сеулі 24-26 жовтня 2003 р., була присвячена історико-порівняльним дослідженням. Чотирнадцять учених з восьми країн представляли праці, присвячені нацизму, фашизму, сталінізму, режиму Франко, моделі «реально існуючого» соціалізму в НДР, Польщі та Україні, системі тотальної війни в Японії, а також „модернізаційній» диктатурі, що існувала в Південній Кореї. Конференція складалася з трьох сесій, в ході яких оцінювався стан досліджень, відповідно, Західної Європи, Східної Європи та Азії, а також обговорювалися деякі інші питання. Під час «круглих столів» відбувалися доповіді та загальні дискусії. Проте, чи витримає дефініція «масової диктатури» сувору перевірку в ході історико-порівняльних студій, покажуть лише наступні конференції.

Джі-Хюн Лім, організатор конференції, обрав головною темою свого виступу «проекцію масової диктатури в історичній перспекти-

ві». Він з'ясував, що здійснений Вацлавом Гавелом аналіз пост-тоталітаризму або політики консенсусу так званого народного тоталітаризму в 1978 р. співпадає з поглядами представників «нової школи консенсусу», що сформувалася в дослідженнях над фашизмом 90-х років ХХ ст. Наявність широкого консенсусу в суспільстві кидає тінь сумніву на так звану тоталітаристську парадигму, переобтяжену моралізаторською дихотомією репресивної влади та народу-жертви. З цієї ж причини вона заперечує марксистську парадигму фашизму. Зосередившись на формуванні та назві модерної суб'єктивності як нації, проф. Лім піддав критиці тезу про фашизм як «модернізаційне збочення» на тій підставі, що «націоналізація мас» є типовим проявом процесу модернізації. Що ж до заперечення антитези фашизму та модернізму, то воно узгоджується з новою парадигмою фашистської модернізації.

Проф. Лім вважає концепцію гегемонії Антоніо Грамші такою, що допомагає пояснити поширення консенсусу та добровільної мобілізації мас у добу масової диктатури. Сформульоване А. Грамші розуміння фашизму як війни ідей виходить з того, що фашизм є глибоко вкоріненим в народній товщі явищем. Як доводить мрія Муссоліні про тотальну державу, масова диктатура спочатку добивалася згоди з боку мас, а потім намагалася розвинути її до рівня постійної підтримки режиму знизу. Масова диктатура — це не лише жорстка влада, що стоїть над громадянським суспільством, але це також і м'яка влада, що пристосовує саме громадянське суспільство до своїх норм. Вона зорієнтована на гегемонію такою ж мірою, як і на домінування. Правлячий режим стає частиною свідомості та практики повсякденного життя мас, створює звичку до фашизму, тим самим набагато збільшуючи свій вплив на суспільство. Проф. Лім намагається пояснити феномен «диктатури знизу» за допомогою двох категорій — «диктатури консенсусу» та «суверенної диктатури».

Доповідь проф. Ліма містила в собі кілька запитань, на які не було дано відповіді. Якщо спонтанне піддавання та інтерналізоване примушування є двома сторонами однієї медалі, як ми можемо їх розрізнити? Як у такому випадку розуміти поведінку «*kleine Leute*» («маленької людини»), що не підтримує режим, але й не опирається йому? Чи правильно буде іменувати таку поведінку «пасивним конформізмом»? Як зауважив Конрад Х. Ярош, деконструкція та поширення концепції піддавання вимагатимуть узгоджених відповідей на зазначені питання. Ще одна низка питань пов'язана з концепцією «суверенної

диктатури», поширюваної Карлом Шміттом. Якщо суверенітет народу надихає «суверенну диктатуру» шляхом національного волевиявлення, що є конституційним джерелом влади, де в такому разі проходить лінія, що розділяє ліберальну демократію й масову диктатуру, яка знаходить собі опору в національному суверенітеті та націоналізації мас? В той час, як японські історики розглядають повоєнну Японію в контексті системи тотальної війни, зберігаючи таким чином певну стриманість щодо такого поділу, Стефан Бергер (Велика Британія) і Конрад Х. Ярош (Німеччина) категорично заперечують подібний підхід, вважаючи його проявом такого собі редуccionізму по відношенню до модерної національної держави.

Після виступу професора Ліма відкрилася сесія, присвячена Західній Європі, якою керував Конрад Х. Ярош. Мікаель Вільде (Німеччина) в своїй доповіді, присвяченій нацизму, зобразив, як механізм включення/виключення нацистського Volksgemeinschaft'о ґрунтувався, зрештою, на консенсусі з тими, хто був включеним до системи. Репресії залишалися для тих, кого з неї виключали. Це підтверджується, зокрема, плебісцитом 12 листопада 1933 р., внаслідок якого Гітлер дістав на свою підтримку більше 95 відсотків голосів. Доповідач підкреслив, що система соціальних обмежень — не що інше, як конституційна конструкція, що знаходить виправдання в теорії суверенітету Карла Шмітта. Насправді ні ліві, ні праві не заперечували концепції Volksgemeinschaft'о, незважаючи на її різні інтерпретації. Межа між тими, хто був включеним до системи й тими, кого з неї виключили, визначалася не лише «зверху», а й «знизу» практикою повсякденного життя та поступливістю багатьох людей. Це передбачає, що привабливість влади для Volksgemeinschaft'о може бути одним з ключових факторів для розуміння диктатури консенсусу.

Проф. Йонг-Ву Кім (Південна Корея) присвятив свою доповідь італійській тематиці. Він простежив еволюцію взаємин суспільства та влади в фашистській Італії від примусового консенсусу до культурного. Якщо перший був результатом силового тиску з боку масових організацій, а також пропаганди й терору, то другий, тобто культурний, породжувався стихійним ентузіазмом самих мас від перспектив фашистської утопії. Розуміння культурного консенсусу доповідачем виглядає ширшим, ніж концепція «історично повторюваного консенсусу» Роджера Гріффіна, хоча він і завдячує останньому значною мірою. Зосереджуючи основну увагу на фашистській культурній політиці або плюралістичному гегемонізмі, проф. Кім наголошує на

добровільному характері культурного консенсусу, що підживлюється естетизацією та сакралізацією політики. Окрім різних праць, автори яких трактують італійський фашизм як альтернативну модернізацію, основну роль в аналізі культурного консенсусу доповідачем відіграє концепція політичної релігії Еміліо Джентіле. Він вводить *Alltagsgeschichte* (історію повсякденності) рядових італійців і детальні дослідження прихильників концепції консенсусу до порядку денного студій над фашизмом.

Щодо франкоїзму, то для його визначення переважно використовуються дефініції «авторитарного режиму», «католицького бонапартизму», «католицького фашизму» та «модерного деспотизму». Усе ще жива пам'ять про громадянську війну в Іспанії та репресії Франко можуть викликати занепокоєння тим, що навіть найменші натяки на суспільну згоду можуть зняти з режиму Франко звинувачення в злочинах фашизму. Згідно з Йонг-Джо Хванбо (Південна Корея), історики особливо наполегливо застосовували парадигму «руху опору» як зброю в ідейній боротьбі з франкоїзмом наприкінці 80-х років. Це, в свою чергу, привело до небезпеки поширення принципу опору задля опору, начебто в житті не було нічого іншого, крім опору. Коли політична демократизація відкрила шлях до демократизації історіографії, іспанські історики почали приділяти увагу наявним на той час угодовським настроям широких верств суспільства, знаходити їхні джерела у франкістських міфах, націонал-католицизмі і т.ін. Проте вивчення цієї проблеми перебуває все ще на початковій стадії.

Хіроко Мізуно (Японія) присвятила свою доповідь австрійському нацизму. Її підхід до зазначеної теми виглядає унікальним, оскільки доповідач розглядає питання історичного досвіду нацизму в Австрії крізь призму культури історичної пам'яті. Всупереч розумінню Аншлюсу як явища, накинутаго зверху та ззовні, Мізуно натякає на Аншлюс знизу (і, вірогідно, зсередини), здійснений за підтримки більшості австрійців. Консенсус австрійського суспільства з нацизмом виявився схованим за сконструйованим образом жертви, що відповідним чином трансформував у цілому національну пам'ять. В той час, як бійці руху опору Австрії увічнені як національні герої, більшість австрійців, що благополучно пристосувалися до нацизму, з легкістю почали вважатися його невинними жертвами. Розуміння австрійського народу як жертви, у поєднанні з концепцією Аншлюсу згори, пізніше було поширене на колишніх нацистів, навіть військових злочинців і загиблих солдатів, а також мобілізованих до армії резерви-

стів. Воно було використане в процесі сучасного австрійського національного будівництва, хоча це зовсім не означало подолання минулого та розв'язання породжених ним проблем.

Проф. Стефан Бергер узяв на себе складне завдання порівняти систему тотальної війни в Німеччині та Британії. Він визначив три сфери для порівняльного аналізу: політику уряду в роки війни, мобілізацію військової економіки та заходи щодо організації народної підтримки. На його думку, Британія організувала свою військову економіку більш ефективно, ніж Німеччина, завдяки чому вона могла вимагати більших жертв від своїх громадян. Коротко кажучи, Британія здобула кращі можливості, щоб переконати людей добровільно жертвувати на вівтар війни. Найкраще це ілюструє кількість солдатів, покараних за дезертирство чи невиконання наказу на фронті: жодного засудженого британського солдата за всю війну порівняно з 13 тисячами страчених німців. Це порівняння демонструє засадничу вищість ліберальної політичної культури над масовою диктатурою, її здатності до більш ефективної мобілізації ресурсів у часи тотальної війни. У свою чергу, ця обставина приводить до висновків щодо різної природи консенсусу в кожному з двох режимів, що протистояли один одному.

В дискусії, що розгорнулася після доповідей, проф. Конрад Х. Ярош зробив короткий підсумок кожної з них і порушив наступні проблеми: класифікація диктатур, взаємодія примушування та погоджування не лише на суспільному, а й персональному рівнях, мотиви для угодовства та форми соціального піддавання, історична пам'ять пост-диктаторського суспільства. Дискусія зосередилася, головним чином, навколо питання щодо взаємодії примушування та погоджування, а також механізму самого погоджування. Учасники дискусії дійшли висновку, що межі примушування та піддавання не є усталеними й перебувають у постійному русі. Крім того, було наголошено на необхідності спеціального вивчення різних способів інтеграції робітничого класу, в тому числі корпоратизму, соціального партнерства, соціального імперіалізму.

Сакаї Наокі (Японія), критикуючи європейську історіографію фашизму, порушив проблему колоніалізму. Його підтримав проф. Лім, підкресливши, що творці образу так званого «благотворного фашизму» не враховують його колоніальної бруталності, зосереджуючи натомість увагу на відсутності в ньому антисемітизму. Колоніальний вимір італійського фашизму в цьому випадку свідчить, що він зовсім не був позитивним явищем, як інколи можна чути.

Другий день конференції був присвячений східноєвропейській сесії, що включала в себе доповіді з історії Радянського Союзу, України, Польщі, Чехословаччини та Східної Німеччини. Метою цієї сесії було накреслити перспективу не лише для порівняльної історії, а й для порівняльної історіографії. В теоретичних дискусіях, що їх проводять дослідники диктатури, існує імовірність певного зближення між концепцією консенсусу та тезами політиків правого крила. Інтелектуали правої орієнтації роблять спроби перевернути або вибірково застосувати постулати концепції консенсусу задля політичного виправдання масової диктатури. Приміром, консервативні історики в Німеччині з цією метою використали досягнення академічної історіографії, що досліджує історію повсякденності. Щось подібне можна бачити також у Південній Кореї.

Східноєвропейська історіографія демонструє натомість цілком іншу картину, хоча й дотримується тієї ж логіки: історики консервативного напрямку, одержимі демонологією реально існуючого соціалізму, категорично відкидають концепцію консенсусу, в той час, як марксистські доктринери цілком задоволені нею.

Приватно чи публічно, східноєвропейські колеги зізнаються в труднощах введення реальній феномену суспільної згоди до історичного дискурсу. Олександр Голубев (Росія) представив результати громадської думки в Радянській Росії від 1927 р., які показують народну підтримку революційного режиму. Намагаючись політизувати маси, сталінський режим зміцнював їхній матеріальний базис стрімким зростанням соціальної мобільності та прискореної модернізації.

Володимир Кравченко (Україна) вважає, що концепція «масової диктатури» набуває особливої актуальності для вивчення українського суспільства на всіх етапах його розвитку, в тому числі сучасному. Проте цьому перешкоджає реальна ситуація в сфері гуманітарних і суспільних наук, що склалася в Україні. Сучасна українська історіографія, приміром, переживає одночасну трансформацію власного методологічного та методичного арсеналу та переосмислює минуле відповідно не лише до наукових, а й до суспільних і національних вимог.

Українська історіографія не спромоглася відвоювати для себе автономну нішу в суспільстві, залишаючись багато в чому залежною від національного нарративу, а також політичної та ідейної кон'юнктури. В свою чергу, українське суспільство значною мірою все ще продовжує жити в міфологізованому світі, де міфи радянської доби

активно протистоять національним. Унаслідок цього вплив модерної української історіографії на свідомість широких верств суспільства продовжує залишатися незначним. Повноцінне обговорення та переосмислення радянської історико-культурної спадщини в українському суспільстві сьогодні поки що неможливе.

Доповідач виділяє три основних напрями в сучасній українській історичній науці: державницько-національний, національно-державницький та модерністський. Крім того, на його думку, відчутним залишається також спадок радянської історіографії, що продовжує впливати на існуючу практику історієписання.

У методологічному відношенні найбільші фахівці з історії України радянської доби демонструють переважно археографічно-позитивістський підхід до вивчення проблеми. В їхньому середовищі українське суспільство найчастіше має вигляд жертви чи то радянської, чи то радянсько-російської політики. Відтак, найбільший вплив на українську історіографію здобула концепція тоталітаризму.

У тематичному відношенні продовжує домінувати суспільно-політична, національна та соціально-економічна проблематика, в той час, як питання ідентичності, мови, ментальності, ритуалів та інших формотворчих соціокультурних факторів вивчаються недостатньо. Проте за останні роки інтерес науковців до зазначеної тематики поступово зростає.

Розбіжності в підходах до вивчення радянської доби історії України між українськими та західними спеціалістами особливо яскраво проявилися в дискусіях з приводу голоду на Україні 1932-1933 рр., феномену сталінських репресій тощо. Проблема «масової підтримки» тоталітарного режиму сьогодні не є й не може бути популярною в сучасній українській історіографії. Причини цього слід шукати в обставинах ідейної та політичної боротьби в суспільстві такою ж мірою, як і в становищі історичної науки. Крім того, тема масової народної підтримки правлячого режиму була однією з основних для радянського історіографічного канону, подолання якого все ще залишається актуальним для української історичної науки.

Що стосується Польщі, то вона, на думку Катаржини Соболевської (Польща), мало чим відрізнялася від своїх сусідів. Цитуючи «Поневолений розум» Чеслава Мілоша, доповідачка охарактеризувала польський сталінізм як постійний пресинг з наміром інтерналізувати властиві йому цінності та норми в суспільному житті. Тоталітарна мрія досконалості ніколи не була реалізована. Проте польський на-

род, навіть ультра-націоналісти, були цілком задоволені повоєнними територіальними змінами, що розв'язували проблему етнічних меншин. Сприйняття держави та заперечення комунізму, таким чином, і було втіленням конформізму з боку польського суспільства та ідейною базою для функціонування режиму. Доповідачка запровадила цікаву концепцію «адаптації», за допомогою якої польські соціологи пояснювали амбівалентність людей, що на словах заперечували те, до чого активно пристосовувалися. Завдяки цьому польський обиватель був спроможний провадити нормальне життя, не легітимізуючи соціалістичний режим у Польщі.

Таку Шінохара (Японія) дослідив історичну свідомість чеського суспільства, в якому нацизм і сталінізм вважаються такими собі вірусами страшною інфекції, відхиленнями від нормального історичного розвитку. Проте величезний монумент «усім жертвам тоталітаризму» на пагорбі Петріни в Празі починає хитатися, коли мова заходить про план створення концентраційного табору для чеських циган у 1939 р., ще до німецького вторгнення. Відтак, жертви самі перетворюються на злочинців, що втілювали в життя так звану «санітарну» політику.

Мартін Сабров (Німеччина) в своїй стимулюючій доповіді, присвяченій Німецькій Демократичній Республіці, запропонував розрізняти «відкрите угодовство» як емпіричну категорію політичної практики та «структурне угодовство» як принцип внутрішнього функціонування та направляючого дискурсу. Доповідач торкнувся різних аспектів консенсусу як культурного феномену, представленому в засобах масової інформації, літературі, судовій практиці та науці НДР. Він був породжений комуністичною пристрасною до одностайності й розвинений до рівня «структурного угодовства». Мартін Сабров вважає, що примушування та угодовство формують певну цілісність з деякими іншими внутрішніми соціальними негараздами. За фасадом ритуалізованої угоди існували критичні настрої серед інтелектуалів-ревізіоністів і загальне незадоволення умовами повсякденного життя серед звичайних громадян Східної Німеччини. Доповідач відстоює думку про комплексний характер незгоди та різноманітність проявів згоди всередині визначеного наукового дискурсу та політичної культури консенсусу. З цього виходить, що образ НДР як Unrechtsstaat (несправедливої держави), змальований західнонімецькими переможцями в чорних і білих тонах, є історично безвідповідальним.

Останній день конференції був присвячений доповідям з історії Східної Азії. Б'янг-Джу Хванг (Південна Корея) й Намхі Лі (США)

аналізували модернізаційну диктатуру Пак Чжон Хі в Кореї. Виступаючи від імені принижених і безправних, Пак Чжон Хі зробив егалітарний модернізаційний дискурс основною базою для масової політики. Сільська біднота з ентузіазмом відгукнулася на заклик модернізації, розпочатий «рухом за нове село» й стала націоналізуватися, сприймаючи вимоги влади як свої власні. Корейські робітники, більшість яких походила з селянства, віддавали перевагу самоідентифікації себе як «індустріальних громадян-воїнів» перед «робітничим класом». Вони осмислювали власний виробничий досвід в мовних категоріях державного домінування, зокрема націоналізму, родинності, соціальної гармонії та національної безпеки. Бажання мас реалізовувалися через державний пануючий дискурс націоналізму та розвитку. Навіть самий опір режиму був пов'язаний з домінантним дискурсом, а гегемонія реалізувалася через опір і функціонувала в ньому самому.

Накано Тошіо (Японія), аналізуючи систему тотальної війни в Японії, зосередив свою увагу на трьох основних тезах. По-перше, він віддає перевагу модерністській інтерпретації перед парадигмою «домодерної спадщини». Будучи відповіддю Японії на кризу капіталізму, система тотальної війни стала кроком уперед в напрямку створення процвітаючої держави. Кінцевою метою системи було створення соціальної держави, яка б, у свою чергу, продукувала нових підданих, відповідно до своєї схеми. По-друге, доповідач приділяє увагу колоніальному аспекту проблеми, зокрема мобілізації колоніально залежних народів. Нарешті, найбільш провокуючою тезою його доповіді стала думка про збереження мобілізаційної системи часів війни в повоєнній демократичній Японії. У цьому відношенні повоєнна реорієнтація японського суспільства ніколи не набувала характеру справді революційних, всеохоплюючих змін. Проте, на думку проф. Ліма, більш очевидним і незаперечним виглядає збереження японської системи тотальної війни в повоєнних диктатурах на зразок Північної та Південної Кореї, а не в самій Японії.

Сакаї Наокі (США) виступив з презентацією про те, як гонителі перетворювалися на жертв у кінематографічних образах. Доповідач виходив з думки про подібність між японською кінематографією 1930-х років, спрямованою на виховання колоніальних підданих у відповідному дусі, та голлівудськими фільмами 1970-1980-х років про в'єтнамську війну, в яких принцип колективної відповідальності поступається місцем комплексу колективної жертви.

Під час обговорення презентації виникла дискусія щодо історичної пам'яті, колективної метафорики та пануючого дискурсу. Вона охопила широке коло проблем, включаючи можливості та обмеженість компаративних студій, таксономію диктатури, подібності та розбіжності між демократією та диктатурою, проблему модерної держави-нації й т. ін. Поступово, однак, дискутанти зосередилися на питанні про те, чи поняття масової диктатури є адекватним для розуміння диктаторських режимів комуністичного, фашистського чи авторитарного, модернізаційного характеру в порівнянні з дефініціями тоталітаризму, модерної диктатури та деякими іншими.

Стефан Бергер висловився рішуче проти такої термінології. Замість цього він запропонував зосередитися на рисах подібності названих вище типів диктатури, зокрема конформізмі мас. Інші учасники дискусії не заперечували думку про необхідність вивчення спільності та подібності диктаторських режимів, проте доводили, що альтернативи визначенню масової диктатури поки що немає, принаймні до того часу, поки наступна конференція не запропонує інший варіант, прийнятний для всіх.

Наприклад, з модерністської точки зору називати фашизм модерною диктатурою буде тавтологією, оскільки диктатура за самою своєю природою є модерним феноменом. Тоталітарна парадигма з її демонологією не може бути прийнятною, оскільки вона не враховує реалії суспільної згоди. Погодившись з використанням терміну «масова диктатура» як тимчасового, учасники дискусії перейшли до обговорення спільних рис і особливостей самого поняття, зокрема поступливості, конформізму, угодовства та одностайності мас. Конференція підтвердила, що примушування та піддавання є органічними рисами диктатури, а соціальне угодовство є складним феноменом, який включає в себе інтерналізоване примушування, вимушену згоду, пасивний конформізм, добровільне піддавання й т. ін. Саме тому поняття консенсусу має бути деконструйоване. Звідси тематика наступної конференції: компаративні дослідження механізму продукування та поширювання соціального угодовства в суспільствах масової диктатури.